

УДК 811.161.3'28(476.7)

Яраслаў САМУЙЛІК

ПАЎДНЁВАЦЕЛЯХАНСКІЯ ГАВОРКІ

У статті на материалах «Атласу гаворів Вігонівського Полісся» розглянуто основні фонетичні, морфологічні та лексичні особливості південнотелеханських гаворів. Вігонівське Полісся – регіон, який знаходиться в зоні междіалектних контактів і взаємовпливів гаворів Берестейсько-Пінського Полісся та Поніманья.

Ключові слова: Вігонівське Полісся, фонетика, морфологія, лексика, пучки ізоглос, південнотелеханські гавори.

Паўднёвацеляханскія гаворкі як асобная дыялектная адзінка на падставе даных фанетыкі былі вылучаны Ф.Д. Клімчуком у 1983 г.¹. Да гэтых гаворак даследчык аднёс гаворкі, што размешчаны пераважна ў невялікім арэале, скіраваным на паўднёвы захад ад мястэчка Целяханы, на ўзмежжы Івацэвіцкага (вв. Амяльная, Глінная, Гошча, Коланск, Краглевічы, Турная) і Пінскага (вв. Азарычы, Клятная) раёнаў (акрамя гаворак вв. Аброва, Рэчыца адпаведна Івацэвіцкага і Бярозаўскага раёнаў).

Аднак погляды Ф.Д. Клімчука пры накапленні новых фактаў з цягам часу мяняліся. Як вядома, даследчык спачатку выдзеліў паўднёвацеляханскія і паўночналагішынскія гаворкі. Пры апісанні паўднёвацеляханскіх гаворак была адзначана спецыфіка гаворак вв. Аброва, Клятная. Пазней гаворка в. Аброва аб'яднана даследчыкам з паўночналагішынскімі ў адну групу, якой аўтар даў новую назву валішчанска-аброўскія гаворкі². Да апошніх, на думку Ф.Д. Клімчука (вуснае паведамленне), па сваіх моўных асаблівасцях адносіцца таксама гаворка в. Клятная, якая, аднак, па словах даследчыка, мае некаторыя адметнасці паўднёвацеляханскіх гаворак.

Разам з гэтым адзначым, што гаворку в. Рэчыца Бярозаўскага раёна Ф.Д. Клімчук спачатку адносіў да паўднёвацеляханскіх гаворак. Аднак пазней комплекснае лінгвагеаграфічнае і дыялекталагічнае даследаванне мовы Бярозаўскага раёна і яго сумежжа правяла Л.В. Леванцэвіч. Гэта дазволіла ёй вызначыць характэрныя асаблівасці гаворак дадзенага раёна на ўзроўні фанетыкі,

¹ Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; [рэд. М. І. Талстой]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – С. 10–11, 38–39; Крывіцкі А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВНУ / А. А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – С. 203–204.

² Клімчук Ф. Д. Гаворкі Берасцейска-Пінскага Палесся і Падляшша як вынік гістарычнага развіцця / Ф. Д. Клімчук // Pogranicze. – 2003. – Т. 4. – С. 245–256. – Прил. карты 1, 2.

марфалогіі і лексікі і стварыць рэгіянальныя лінгвістычныя атласы³, пацвердзіць правамернасць вылучэння Ф.Д. Клімчуком у папярэдніх працах верхнясельдскіх, малецкіх, паўночна-, сярэдне-, паўднёвазагародскіх і тараканскіх гаворак, удакладніць іх межы, дапоўніць і сістэматызаваць моўныя адметнасці названых дыялектных адзінак, а таксама ўпершыню выдзеліць стрыгінскія гаворкі. У склад апошніх Л.В. Леванцэвіч уключыла і гаворку в. Рэчыца Бярозаўскага раёна.

Даследчыкі звычайна паўднёвацеляханскія гаворкі адносяць да берасцейска-пінскіх (заходнепалескіх, загародскіх) гаворак⁴. Гэтыя гаворкі суадносяцца са стрыгінскім дыялектным тыпам⁵.

З ліку паўднёвацеляханскіх гаворак для рэгіянальнага лінгвістычнага “Атласа гаворак Выганаўскага Палесся”⁶ па спецыяльна распрацаванай аўтарскай праграме “Як у вас гавораць?” (уключала 117 пытанняў, з іх 38 – па фанетыцы, 33 – па марфалогіі і 46 – па лексіцы) намі былі даследаваны гаворкі вв. Турная, Гошча, Азарычы (гл. вышэй).

Выганаўскае Палессе – рэгіён, што знаходзіцца ў зоне міждыялектных кантактаў і ўзаемаўплываў гаворак Берасцейска-Пінскага Палесся і Панямоння, паміж рэкамі Ясельдай (прыток Прыпяці) і Шчарай (прыток Нёмана). Адміністрацыйна гэта паўднёвая частка Івацэвіцкага раёна (Целяханшчына) і сумежныя тэрыторыі Ганцавіцкага і Пінскага раёнаў.

У агульнай колькасці для “Атласа гаворак Выганаўскага Палесся” былі абследаваны гаворкі 34 населеных пунктаў, з іх у Івацэвіцкім – 23, Пінскім – 4, Драгічынскім – 2, у Ганцавіцкім, Кобрынскім, Столінскім, Клецкім і Жыткавіцкім раёнах – па адным населеным пункце. Аўтарам асабіста сабраны дыялектны матэрыял у 26 вёсках і гарадскім пасёлку (мястэчку) Целяханы. Шэсць населеных пунктаў па нашай просьбе абследавалі навуковыя супрацоўнікі НАН Беларусі (Ф.Д. Клімчук, П.А. Міхайлаў, Т.В. Кузьмянкова, В.Л. Вярэніч, М.А. Саскевіч), адзін – выкладчык Берасцейскага дзяржаўнага ўніверсітэта М.М. Аляхновіч. Сетка атласа складаецца з дзвюх частак: асноўнай (26 населеных пунктаў) і дадатковай (8 населеных пунктаў). Як правіла, апытваліся

³ Леванцэвіч Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка : вучэб. дапам. : у 2 ч. / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. пед. ін-т, 1993. – Ч. 1. – 50 с.; Леванцэвіч Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка : вучэб. дапам. : у 2 ч. / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. пед. ін-т, 1993. – Ч. 2 : Карты 1–60. – 65 с.; Леванцэвіч, Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Марфалогія : вучэб. дапам. / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. пед. ін-т, 1994. – 81 с.; Леванцэвіч, Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Лексіка : дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей ВНУ / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. пед. ін-т, 2001. – 135 с.

⁴ Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; [рэд. М. І. Талстой]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – С. 11.

⁵ Клімчук Ф. Дыялектныя тыпы Берасцейска-Пінскага Палесся / Ф. Д. Клімчук // Моўнакультурная прастора Брэсцка-Пінскага Палесся : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Брэсц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст, 2011. – Ч. 1. – С. 160–166; Клімчук Ф. Д. Гаворкі Берасцейскай вобласці / Ф. Д. Клімчук // *Gdzie bije źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi* / red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, M. Żygalova. – Lublin–Wisznice, 2015. – S. 129–143.

⁶ Самуйлік Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – 322 с.

інфарматыры ва ўзросце ад 40 да 90 гадоў, якія з'яўляліся карэннымі жыхарамі (аўтахтонамі) канкрэтнага населенага пункта.

У “Атласе гаворак Выганаўскага Палесся” ўсяго 253 карты, у тым ліку ўступныя – 12 (агульныя – 4, гістарычныя – 8), лінгвістычныя – 241. На ўступных картах пададзена сучаснае адміністрацыйнае дзяленне гэтай тэрыторыі (№ I), карта сучаснага дыялектнага члянэння гаворак рэгіёна (№ II), карта этнаграфічных рэгіёнаў (№ III; па В.С. Цітову), пашырэнне лясных і балотных масіваў у сярэдзіне XX ст. (№ IV), гістарычныя карты (№ V–XII). Лінгвістычныя карты прысвечаны фанетыцы (56 карт, з іх 24 – вакалізму і 32 – кансанантызму), марфалогіі (33 карты), лексіцы (53 карты), ізагласам (99 карт).

На тэрыторыі даследаванага рэгіёна паўднёвацеляханскія гаворкі на поўначы мяжуюць з паўночнабрэсцкімі і мікрааралам гаворкі мястэчка Целяханы, на захадзе і ўсходзе – з валішчанска-аброўскімі, на поўдні – з сярэднезагародскімі гаворкамі. Яны аддзяляюцца ад гэтых гаворак значнай колькасцю ізаглас.

Паўднёвацеляханскім гаворкам характэрны наступныя адметнасці: сяміфанемны склад галосных гукаў [i], [ы], [e]⁸, [e]⁹, [a], [o], [y]; захаванне *o ў ненаціскных складах пасля цвёрдых зычных /o k a n n e/ (*голова, дарога, корова, молоко, с'ёно, л'ёто, садок, трава* і інш.); галосны [e] на месцы *o ў новых закрытых складах пад націскам (*вёз, нёс, стёл, кён* і інш.); галосны [к] на месцы націскага *ъ (*л'ёс, с'ёно, сн'ёг* і інш.); галосны [ы] або захаванне *o ў прыназоўніку *пад* (*пъд; под*); паслянаціскны галосны [o] ў слове *вёцёр* (*в'ёт'ор, в'ёт'ор*); галосны [e] на месцы *е, *ъ ў першым пераднаціскным складзе пасля цвёрдых губных (*весна, бедá, мешок* і інш.); галосны [e] на месцы *е (*ъ) у першым пераднаціскным складзе пасля цвёрдых пярэдняязычных *з, *с, *н, *т, *д (*земл'á, селó, ден'ók* і інш.); галосны [e] на месцы *е ў пераднаціскным і паслянаціскным складзе ў лексемах *глядзёў, зьякаўся, зьякаўца, зьяя, памяць* (*гл'ед'ёв зл'екáвса, зл'екáт'іса, зл'екáўца, зáйея, пáмет*); галосны [y] пасля зычнага [б] у словаформах *быў, была, было, былi* (*був, була, було, бул'i*); ужыванне галоснага [o] або захаванне *е ў лексеме *далёка* (*дал'óко; дал'éко*); пераднаціскны галосны [e] ў словаформе *яйцóm* (*йейцём*); цвёрдыя губныя перадрэфлексамі *е /ва ўсіх пазіцыях/, *ъ /у ненаціскных складах/ (*весна, мед, бэрог, вёчор, до менé, пёршы, бедá, мешок* і інш.); цвёрдыя пярэдняязычныя (акрамя *л) перадрэфлексамі *е (*ъ) (*земл'á, селó, тепёр, ден', ден'ók; нол'е*); мяккія губныя і пярэдняязычныя перадрэфлексамі *i (*м'іска, роб'ім'i, л'іпа, з'імá, ход'ім'i*); адсутнасць дзекання-цекання (*ход'ім'i, т'іхо, д'ед, т'ен'*); цвёрдыя губныя і заднеязычныя перад канчаткам *-ей* у назоўніках жаночага роду множнага ліку роднага склону (*бабéй, голóвéй, йамéй, дарогéй, стрэхéй*); цвёрдыя заднеязычныя перад [e] (*дóвгейе, дóвге корóткейе, корóтке, т'іхейе, т'іхе*); мяккія заднеязычныя ў гістарычных спалучэннях *гы, *кы, *хы (*дóвг'i, корóтк'i, т'іх'i*); цвёрды [т], этымалагічны мяккі [т'] на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку (*ход'ім, хód'ат; хód'ім', хód'ат'*); толькі цвёрды зычны *р (*град, грех, порáдок порéзав, рéчка, корéвка* і інш.); толькі цвёрдыя шыпячыя (*жар, жыто, на межé, шáтка* і інш.); толькі цвёрды гістарычны мяккі *ц (*молод'іца, хлóпцы, цаўка, цéвка, цеп*); падоўжаныя зычныя

⁷ Самуйлік Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – Карта № II.

⁸ Літара e абазначае галосны гук [э] пасля мяккіх і цвёрдых зычных.

⁹ Гук [е] абазначае нелабіялізаваны галосны пярэдняга рада сярэдне-верхняга пад'ёму (закрыты, сярэдні паміж [э] і [і(ы)]), які пашыраны ў даследаваных гаворках пасля мяккіх і цвёрдых зычных.

[л'л'], [н'н'] на месцы спалучэнняў *-лј-, *-нј- у пазіцыі паміж галоснымі (з'ёл'л'е, нас'ён'н'е); захаванне, частковае аглушэнне, аглушэнне звонкіх зычных у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі (вѣз, дуб, кáзка, загáдка; вѣз^с, дуб^н, скáз^ска, загáд^тка¹⁰; вѣс, дуп, кáска, загáтка); губна-губны [w] у пазіцыі пасля галоснага перад зычным і ў канцавым становішчы (пáрдáда, дóвг'и, куп'иw); элентычны зычны [н'] перад гістарычным націскным *ѣ пасля адцярдзелага губнога *м (мн'áсо, мн'áта, помн'áв т'эмн'е); адсутнасць прыстаўных зычных у слове вóсень (óсен'); адсутнасць прыстаўных зычных або наяўнасць прыстаўнога [з] у лексеме вóчы і словаформе нівóднага (óчы, н'íодного; гóчы, н'íгднога); прыстаўны зычны [з] у лексемах вóстры, аráць (гóстры, горáт'и); ужыванне слоў шчо, шо [што]; ужыванне злучніка і часціцы чы [ці]; ужыванне словаформ ов'йос, оуйос [авѣс]; канчатак -ем назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку другога скланення з асновай на мяккі і зацвярдзелы зычны ў творным склоне (кон'эм, рубл'эм, ножэм, йейцём); канчатак -е назоўнікаў жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне (на межѣ; на дворѣ, на концѣ); канчатак -і назоўнікаў жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на цвёрды і мяккі зычны ў месным склоне (у /в/ хáт'и, у /л/ л'ѣс'и, у /в/ нóс'и, у /в/ нóл'и); формы агульных назоўнікаў і ўласных імёнаў жаночага роду адзіночнага ліку ў клічным склоне (бáбо, мáмо; мáма, Мán'а, Вáл'а); пераважна канчатак -ей назоўнікаў жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне (бáбей, гóловей, йáмей, дорóгей, стрехей, хатей); формы назоўніка чóбаты [бóты] ў месным склоне множнага ліку (у чобóт'ax; у чобóт'ex); націскны і ненаціскны канчатак -ы прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (молоды, малы, стары, добры, новы, хорóшы); пераважна націскны канчатак -аіа прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (молодáйá, старáйá); ненаціскныя канчаткі -аіа, -а прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (дóбрайá, нóвайá; дóбра, нóва); націскныя і ненаціскныя канчаткі -ейе, -е прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (молодѣе, старѣе, молодѣ, старѣ; нóвейе, салóдкейе, хорóшейе, нóве, салóдке, хорóше); формы асабова-ўказальных займеннікаў трэцяй асобы мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку вѣн, вонá, вонó, воны́ [ѣн, янá, янó, яны́]; формы з ус'имá, зо вс'эм'и азначальнага займенніка ўсе ў выразе жáла жы́та з ус'ими; няпэўны займеннік н'ѣшчо [нѣшта]; формы інфінітыва з асновай на галосны з фанематычным варыянтам суфікса -ц'и -т'и (ход'ит'и, роб'ит'и, спáт'и); формы зваротных дзеясловаў у інфінітыве з постфіксам -са (брáт'иса, звáт'иса, роб'ит'иса, умывáт'иса); формы інфінітыва з асновай на [к] (пект'ѣ; с'ѣкт'и, сект'и); дзеяслоўныя формы лятáць, летáюць з націскам на першым складзе асновы (л'ѣтáт'и, л'ѣтáют, л'ѣтáют'); формы дзеясловаў хадзіць, насіць у першай асобе адзіночнага ліку (ход'у, нос'у); цвёрды зычны [с] у зваротнай форме дзеяслова (бойўса, купáйўса, бойáвса, купáвса, зроб'ілос /зроб'ілос/); формы хóд'ит, хóд'ат, хóд'ит', хóд'ат' дзеясловаў другога спражэння ў трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку з націскам на аснове; формы пекúт, пекúт', стрыгúт, стрыгúт' дзеясловаў першага спражэння з асновай на [з], [к] у трэцяй асобе множнага ліку; формы в'ѣс'ат, в'ѣс'ат' дзеяслова вісѣць у трэцяй асобе множнага ліку; ужыванне слоў: бул'ба; картóпл'и 'бульба', бус'ко 'бусел', берэмн'е; перэчынок 'пластаваны абярэмак сена', вóвчыийе; овѣчыийе, овѣчы;

¹⁰ [з^с] – зычны гук, сярэдні паміж [з] і [с], [бл] – зычны гук, сярэдні паміж [б] і [л], [дт] – зычны гук, сярэдні паміж [д] і [т].

пол'евыйе 'неядомыя грыбы', волочы́т'і 'баранаваць', драб'іна; страб'іна 'драбіны /прыстаўная лесвіца', д'убен'; д'уб 'дзюба ў птушак', йежык 'вожык', жарло; жало 'джала /у пчалы', журахв'іны 'журавіны', звод, звед; ко́ворот 'вага ў калодзежным жураўлі', клун'а; клун'ак 'гумно', кл'учка; кл'уч 'вочап у калодзежным жураўлі', ко́вн'ёр; ко́мн'ёр; обло́га 'каўнер у кажусе', ко́ворот 'калодзежны журавель', ко́зл'ак'і; обычы́ грыбы 'ядомыя грыбы', ко́мн'ак'і 'таўчоная бульба /пюрэ/', ко́п'іца 'капа сена', красно́голо́вец; красн'ук 'падасінавік', ла́пно 'вапна', му́с'іт 'мабыць', м'іа́вкаіе; ра́вкаіе 'мяўкае /пра ката/, нас'ілы 'насілы', неба́га 'пляменніца', неба́ж 'пляменнік', обле́іны дошч; проле́іны дошч; проле́й; л'івны дошч; л'івен' 'лівень', орабу́шок; гарабу́шок; гарабе́й 'вераблей', по́ночы; по́вночы; те́мно 'це́мна', пта́шка 'птушка', пы́дло́га; по́мест 'падлога', перэ́хмарок; обо́лок; обо́лако 'воблака', св'і́н'н'е 'свінні', ско́пце́; ско́пце́ 'капец бульбы', со́ко́рат 'сакочуць /пра курэй/, со́ло́нечн'ік; сло́нечн'ік 'сланечнік', со́неко; со́ненко; со́нейко 'сонейка', спова́т'і 'спяваць', судос'іца 'сустрэца', узде́чка; вуздэ́чка 'аброць', це́ха; радно́ 'палатняя коўдра', часны́к; чо́снык 'часнок', ча́бу́р¹¹; чыбу́р 'чабор', чо́боты; чо́бо́т'і 'боты', че́рез 'цераз /мост/¹².

Такім чынам, у выніку праведзеных даследаванняў на аснове матэрыялаў рэгіянальнага лінгвістычнага "Атласа гаворак Выганаўскага Полесся" пацверджана правамернасць вылучэння Ф.Д. Клімчуком ў папярэдніх працах паўднёвацеляханскіх гаворак, удакладнены, дапоўнены і сістэматызаваны іх моўныя асаблівасці. Паўднёвацеляханскія гаворкі характарызуюцца цэлым комплексам фанетычных, марфалагічных і лексічных адметнасцей. Яны выступаюць як выразна акрэсленая дыялектная адзінка даўняга ўтварэння, якая адасобілася ад іншых груп.

Ярослав Самуйлік Южнотелеханские говоры

В статье на материалах «Атласа говоров Выгоновского Полесья» рассматриваются основные фонетические, морфологические и лексические особенности южнотелеханских говоров. Выгоновское Полесье – регион, который находится в зоне междиалектных контактов и взаимовлияний говоров Берестейско-Пинского Полесья и Понеманья.

Ключевые слова: Выгоновское Полесье, фонетика, морфология, лексика, пучки изоглосс, южнотелеханские говоры.

Yaroslav Samuilik South Telekhany dialects

In the article, the main phonetic, morphological and lexical features of the South Telekhany dialects are considered on the basis of the "Atlas of dialects of Vygonovsky Polesye". Vygonovsky Polesye is a region that is in the zone of interregional contacts and mutual influences of the dialects of the Beresteysko-Pinsk Polesya and Ponemanya.

Key words: Vygonovsky Polesye, phonetics, morphology, vocabulary, bundle of isoglosses, South Telekhany dialects.

¹¹ [a^ɥ] – галосны гук, сярэдні паміж [a] і [ɛ].

¹² Самуйлік Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Полесся / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – Карты №№ 1–7, 8, 9, 13, 15, 15а, 18–22, 23а, 24–28, 31–46, 48, 50, 52–59, 62–68, 71–75, 77–80, 83–89, 92–95, 97, 98, 100–102, 105, 106, 108, 109, 111–115, 117, 118, 120–125, 127–133, 135–138.